

Світові цивілізації в історичній динаміці

Ірина Алексеєнко,

кандидат політичних наук,
заступник декана юридичного факультету
Ужгородського державного інституту
інформатики, економіки і права

Сучасна історико-культурна, суспільно-політична та соціально-економічна думка при вивченні глобальних проблем повернулася до використання цивілізаційного підходу. До слова, цей підхід має майже трьохсотрічну наукову традицію, термінологічно започатковану ще у XVII і розвинену в XIX – XX століттях.

У 1990-і роки посилилася світова кризова ситуація в соціально-політичній сфері, особливо в макрорегіонах, розташованих на межі цивілізацій (Югославія, Кавказ, Індія, Пакистан тощо). Зважаючи на ці катастрофічні процеси, сьогодні геополітичною термінологією оперують не тільки науковці, а й практичні політики.

Звернімо увагу: деякі американські (З. Бжезинський, С. Гантингтон) та російські (О. Дугін, О. Митрофанов) теоретики сучасної геополітики вважають терени України теж місцем „розлому” цивілізацій. Правда, як свідчить політична парктика, межі його прокладаються (поки що?) тільки на папері. Але чи може це нас заспокоювати? Такі обставини не можуть не стимулювати дослідження цивілізаційного підходу до історичного розвитку в контексті впливу на міжнародні відносини з урахуванням його генетики, формування нового порядку цивілізацій на перетині тисячоліть.

Перш за все відзначимо, що концепція цивілізації стає домінуючою історико-соціологічною категорією, яку саме сьогодні за її значенням можна порівняти з домінуючою раніш концепцією нації, оскільки в сучасній науці основна увага зміщується від народів та держав на міжнаціональні структури і процеси.

Важливо при цьому зважати, що проблемами дослідження цивілізації нині переймаються як гуманітарні так і соціальні науки [8, с. 139]. Якщо

перші досліджують минуле тієї чи іншої цивілізації, тобто до їх „класичні періоди”, то другі – сучасну історію. Однак автор прагнучим поєднати гуманітарний і соціологічний підходи, спираючись на теорії Е. Дюркгейма, М. Вебера, частково К. Маркса, філософію Т. Гоббса, ідеї Р. Дж. Коллінгвуда, головні теоретичні висновки М. Данилевського, К. Леонтьєва, основні ідеї О. Шпенглера, А. Тойнбі, проблемні дослідження цивілізацій С. Гантингтона та інших, концепції цивілітарного права.

Зазначимо, що етимологія терміну „цивілізація” походить від латинського слова „громадянин”. Цей термін у класичній латині мав два значення: те, що стосується приватного життя людини та його громадянських функцій; те, що є соціальним, корисним для громадян [7, с. 15]. Слід також зауважити, що традиційно термін „цивілізований”, відповідно до етимології латинського слова „civilis”, означає вихованого, гідного громадянина з високим рівнем освітнього та культурного розвитку. Поняття „цивілізація” визначає також рівень і ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури, яка прийшла на зміну варварству чи ранній античності, коли, за Арістотелем, світ поділявся на „вільного” і „раба за природою”. Активно термін вживається у XVII столітті як дієслівна форма „цивілізувати” у „Загальному словнику” А. Фурет'єра (1690 р.).

Існує підтвердження, що поняття „цивілізація” у французькій літературі вперше було використано маркізом де Мірабо 1757 року в праці „Друг законів”, а в англійській – 1767 року, тобто практично одночасно. Це свідчить про сам дух світосприйняття епохи, що вимагав нової дефініції.

Пріоритет у цій справі належить французьким просвітителям, які цивілізованим називали суспільство, засноване на засадах раціональності і справедливості. Але тільки 1798 року термін був використаний у французькому „Словнику Академії” [6, с. 156]. У Німеччині термін „цивілізація”, як пише П. Гольбах, сприймався як процес, де „нація цивілізується під впливом досвіду”, а культура виступає як компонент цивілізації. Місія цивілізації визначалася як встановлення „імперії розуму”, аби покінчити з війнами та злиднями.

Звернувшись до праці „Цивілізація: еволюція слова та групи ідей” французького історика Л. Февра, що був одним із засновників школи „Анналів”, знайдемо твердження, що цей термін уперше вжито французьким інженером Н. Буланже в монографії „Старовина, виявлена у своїх звичаях” (перероблено французьким філософом П. Гольбахом 1766 року, тобто після смерті автора). Цю дефініцію Л. Февр використав так: „Коли дикий народ стає цивілізованим, ні в якому разі не слід вважати акт цивілізації завершеним після того, як народу дано чіткі та незаперечні закони: потрібно, щоб він ставився до даного йому законодавства як до цивілізації, що подовжується” [10, с. 21].

Для позначення певного ступеня розвитку людського суспільства

термін „цивілізація” одним з перших використав шотландський філософ А. Фергюссон. Саме під ним він розумів те, що відрізняє людину та людське суспільство від тваринного світу, і те, що відрізняє одне суспільство від іншого. А. Фергюссон виокремлює три стадії господарського розвитку людства: дикунство (головні заняття – мисливство та рибальство), варварство (головне заняття – скотарство), цивілізація (головне заняття – орне землеробство). І лише 1877 року у праці „Стародавнє суспільство, або Дослідження шляхів людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації” американський вчений Л. Морган позначає терміном „цивілізація” вищу після дикунства та варварства історичну епоху, яка характеризується впорядкованістю суспільного ладу, виникненням класів, держави, приватної власності. Саме такої точки зору дотримується і Ф. Енгельс у праці „Походження родини, приватної власності та держави”.

Французькі соціологи Е. Дюркгейм і М. Мосс зараховували до цивілізації значні ідеологічні, художні, культурні та політичні цінності та рухи, стверджуючи, що цивілізації виходять за просторові та часові межі тієї чи іншої історичної спільноти. Вони є елементами у житті суспільства, що можуть передаватися, зокрема, як форми державного правління Греції та Риму чи надбання епохи Відродження.

У Росії термін „цивілізація” поширився лише у 60-х роках ХІХ століття [9, с. 6 – 7] Цим російська наука завдячує теоретичним напрацюванням М. Данилевського – історика, біолога, соціолога, автора праці „Росія та Європа”. Саме М. Данилевський вважається засновником цивілізаційного підходу до історичного процесу. Він стверджує, що головні суб’єкти цього процесу – не держави чи нації, а культурно-релігійні спільноти (культурно-історичні типи). Він вважав, що головним завданням зовнішньої політики Росії повинен стати саме розвиток „слов’янського культурно-історичного типу”. Пізніше у його дослідженнях цей принцип (зона впливу однієї цивілізації) здобуває назву „великого простору”.

Подальший розвиток цього постулату М. Данилевського знаходимо у К. Леонтьєва. У працях „Захід, Схід та слов’янство” і „Національна політика як засіб всесвітньої революції” він виклав такі основні теоретичні положення:

³⁵₁₇ історія складається зі зміни культурно-історичних типів (життя людини вимірюється роками, цикл існування держав – 1200 років, геологічні епохи вимірюються тисячоліттями; отже, можна прогнозувати цикли розвитку);

³⁵₁₇ російська державність заснована на концепції візантизму, головними ідентифікуючими ознаками якої є візантійське православ’я, візантійське самодержавство, візантійські звичаї;

³⁵₁₇ ідея протистояння визначається між Заходом та Сходом на чолі з Росією (панславізм є загрозою для російської державності, однак основою

євразійської ідеї є особлива цивілізація – східна під егідою Росії) [13, с. 239].

Важливу наукову цінність подальших теоретичних положень щодо цивілізаційного підходу до історичного розвитку мають дослідження німецького філософа О. Шпенглера. У праці „Примерк Європи” (1918 р.) він відзначає, що поняття цивілізації тісно пов’язане з поняттям культури, причому не тільки в негативному розумінні, але й у позитивному, і навіть протиставляється культурі, як матеріальне, технічне – духовному, як стандартне і нелюдське – унікальному і гуманному. Він розглядав цивілізацію як занепад культури: „Цивілізація є неминучою долею культури, ...логічним наслідком, завершенням і результатом культури” [15, с. 43].

Таке протиставлення не є адекватним відображенням протиріч сучасного світу. Цивілізація є соціокультурним утворенням, і цим вона відрізняється від формації, яка охоплює систему соціальних зв’язків безвідносно до культури. Звідси випливає сама можливість використовувати поняття цивілізації для характеристики конкретних просторово обмежених суспільств із їх своєрідною культурою. Інакше кажучи, у світі існує не одна, а безліч локальних цивілізацій, спроможних зберігати свої типові особливості у різних суспільних формаціях.

О. Шпенглер визначав вісім цивілізацій (єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську, майя). Причому він акцентував увагу не стільки на аналізі історичного минулого тисячолітніх цивілізацій, скільки на прогнозуванні майбутнього. Саме це і викликало широкий громадський резонанс та інтерес до висловлених ним ідей. Зокрема, таких:

³⁵₁₇ всесвітня історія – це співіснування автономних культур, організмів, кожен з яких має свою душу і долю і переживає певні стадії розвитку (весна/молодість, літо/зростання, осінь/зрілість, зима/занепад, смерть);

³⁵₁₇ цивілізація є вульгарною формою культури, яка постає в останньому її циклі;

³⁵₁₇ ключем до розуміння специфіки цивілізації є сприйняття простору.

Розвінчуючи європоцентризм, О. Шпенглер відмовляється від „концепції єдиного „всесвітнього” історичного процесу, єдиної лінії еволюції людства, яке проходить послідовні етапи розвитку, що є, за всіх відхилень, періодів застою чи занепаду, в цілому поступальним рухом, який ми визначаємо як прогрес [15, с. 43]. О. Шпенглер стверджує, що кожна регіональна цивілізація піддається біологічному ритмові, де найважливіший етап – зростання є власне „культурою”, а етап занепаду – „цивілізацією”. Якщо на стадії культури відбувається органічний тип еволюції у всіх сферах життя (соціальній, релігійній, політичній, художній, етичній, військовій, науковій тощо), то для цивілізаційної стадії характерний механічний тип еволюції, що є „окостенінням” органічного

життя культури і її розпадом.

О. Шпенглер абсолютизує свою ідею, перетворюючи самосутність культурно-історичного розвитку на повну його відокремленість. Досліджуючи і пізнаючи культурну історію усіх часів і народів, він обстоює думку про неможливість досягнення чужих культурних світів, вважаючи при цьому, що єдиної загальнолюдської культури бути не може. Застосовуючи „Таблиці „одночасних” епох духу”, він оригінально зіставляє культури, прагнучи визначити, у який період вони збігаються в часі на етапі аналогічних життєвих циклів, зокрема – „зрілого літа” культури.

Саме таке зіставлення цих культур здається нам суперечливим для висновків самого О. Шпенглера, який вважав, що одна культура не може проникати в іншу. Водночас, за словами Л. Февра, О. Шпенглер виступав проти того, щоб ділити історію на шматки (як пиріг): на історію дипломатичну, економічну тощо. На місці всіх цих закутків він вирішив збудувати світлий палац всеохопної історії, де народи, мови, боги і нації, війни, науки... – все було для нього лише символами. Однак якщо античній культурі були притаманні спокій, ясність, а не динаміка, то західній культурі, навпаки, – неспокій, динамізм, прагнення до неосяжного [13, с. 253].

У певному розумінні продовжувачем ідей О. Шпенглера став А. Тойнбі – англійський мислитель, історик, автор 12-томної праці „Дослідження історії”, виданої у нашій країні з дуже великим запізненням. Згідно з його теорією, динаміка цивілізації – від зародження до розпаду – визначається законом „Виклик – Відгук”, за яким прогрес чи регрес цивілізації пов’язаний з адекватністю „Відповіді” регіонального соціуму на „Виклик” історичної ситуації. Саме народження цивілізації відбувається спонтанно за наявності двох необхідних умов: стимулюючої ролі оточуючого середовища – „Виклик” і наявності у соціуму творчої меншості, спроможної сформулювати „Відгук” на „Виклик”.

Серія послідовних відповідей на послідовні виклики тлумачиться ним як вияв розвитку цивілізації. Особливо тоді, коли в ході розгортання процесу її становлення спостерігається тенденція до зміщення спрямування її дій від зовнішнього оточення до внутрішніх викликів, які все більше обумовлюють прогресивний рух цивілізації або етносу, що її формує, у напрямку самовизначеності та самодостатності. „Суспільство... в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем” і „кожна така проблема – це виклик, відповісти на який можна, тільки пройшовши через нелегкі випробування” [12, с. 253].

А. Тойнбі виокремлює п’ять основних типів „Викликів”:

³⁵₁₇ виклик суворих країн;

³⁵₁₇ виклик нових земель;

³⁵₁₇ виклик історичних ударів;

³⁵₁₇ виклик тиску;
³⁵₁₇ виклик утисків.

Вчений відзначає, що зародженню цивілізації найбільше сприяють... несприятливі умови. Так, велика китайська цивілізація зароджувалася не на берегах відносно спокійної ріки Янцзи, а на бурхливій Хуанхе, і лише потім перейшла в долину Янцзи. Андська цивілізація виникла не у помірному поясі сучасної території Чилі, а в глибині Центральних Анд з їх проблемою зрошення земель.

Життєздатність цивілізацій, за А. Тойнбі, визначається такими критеріями:

³⁵₁₇ послідовне оволодіння життєвим середовищем;
³⁵₁₇ послідовне одухотворення усіх видів людської діяльності;
³⁵₁₇ перенесення подразників, як причини генезису цивілізацій, із зовнішнього середовища на внутрішнє.

Вчений звертає також увагу на принципи „закоу золоті середини”, що визначається на основі компенсацій. Саме здійснивши ретельний історичний аналіз на прикладі історії Венеції й Голландії, А. Тойнбі дійшов висновку, що це зразки, де виявляються елементи „компенсації”. І Венеції, і Голландії могутній виклик кидало море. Однак, крім стимулюючого впливу, воно захищало від зазіхань сусідів. Венеція, збудована на низьких берегах, ізольована лагунами, не зазнавала іноземної інтервенції майже тисячу років. Голландія, також оточена каналами, не знала окупації майже два століття. Отже, ці елементи „компенсації” діють ніби на противагу сильнішому „Виклику” природного середовища. Однак „Виклик” не повинен бути надто сильним, інакше призведе до загибелі, але і не повинен бути надто слабким, бо не викликатиме активної протидії. Саме у цьому А. Тойнбі вбачає дію „закоу золоті середини” [12, с. 253].

Процес зростання цивілізацій А. Тойнбі уявляє як ряд нових „Викликів”, подразників, що виникають перед даним суспільством, і „Відповідей” на ці „Виклики” з боку індивідів, обдарованих творчою силою. Саме такі індивіди – „сильна особистість”, „медіум”, „геній”, „надлюдина” – перетворюють примітивне суспільство на цивілізацію та обумовлюють причини її зростання. Отже, рушійною силою розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважав творчу меншість, „носія містичного життєвого прориву”, який вдало відповідає на різні історичні виклики, підхоплюючи за собою інертну більшість.

Кожна цивілізація, за А. Тойнбі, розкриває свою „душу” (естетичну в еллінській цивілізації, релігійну – в індійській, науково-технічну – у західній тощо), досягає зростання. Але за цим періодом настає час фатальної помилки, яку здійснює творча меншість, коли суспільство постає перед „Викликом”, і тоді настає злам цивілізації, розкол її системи, а далі розпад.

А. Тойнбі доводить, що історія людства не розвивається за прямою

лінією, а є низкою цивілізацій, кожна з яких зароджується, розвивається, потім занепадає і, зрештою, гине. Для кожної цивілізації характерна напружена внутрішня боротьба між різними тенденціями й альтернативами життєвлаштування за гегемонію насамперед у духовній сфері, а також і за контроль над природними та людськими ресурсами. Однак при всій диференційованості і внутрішній суперечливості у будь-якій цивілізації можна знайти певний комплекс ідей, ідеалів, цінностей і норм, що спільно утворюють певну духовну вісь, до якої тяжіють, особливо в центрі, найважливіші компоненти певної спільноти.

Йдеться про основу (чи парадигму) системи світогляду даної цивілізації, яка визначає параметри свідомості, життєвий уклад, стереотипи поведінки її представників, усю систему соціальної регуляції. Ключову роль в історичних цивілізаціях, за А. Тойнбі, у розглянутому контексті відіграла релігія, що нерідко збігалася з цивілізацією. Спільно вони склали певну інфраструктуру, яка сприяла подоланню первинного партикуляризму і забезпечувала універсальність суспільних зв'язків. Будь-яка цивілізація, що спочатку відштовхувалася від певного комплексу суто автохтонних, партикуляристських цінностей, установок, міфів, табу, стереотипів тощо, поступово, в процесі розвитку, розробляла ширші соціокультурні та політичні установки й орієнтації, спроможні стати універсальними для країн і народів, що втягуються в її орбіту.

Етимологія терміну цивілізація та його використання як основної типологічної одиниці історії знайшла відображення у працях німецького соціолога, філософа та історика М. Вебера [3, с. 47], французького історика Ф. Броделя, російського і американського соціолога П. Сорокіна та інших, дослідження яких дуже відрізняються, хоча спільним у них є те, що вони відкидають моністичний підхід до історичного процесу, розглядаючи історію як соціально-культурне, а не лише соціальне явище, й визнають, що у взаємозв'язку тріади (економічна структура, соціальна організація, культура) саме культура не є замикаючою, а такою, котра пронизує увесь історичний процес.

Важливою також є полідисциплінарність – прагнення бачити історію не лише в межах, окреслених досягненнями суміжних наук, але й збагаченою теоретичними методами інших суспільних дисциплін. У цьому контексті спостерігається тенденція до розширення меж цивілізаційного підходу до загальноісторичної методології, а саме поняття „цивілізація” розглядається вже як соціокультурна макро- або суперсистема, яка має внутрішній (самостійний) механізм функціонування. Цивілізація визначається через суспільство та сукупність його складових. Цим утверджується ідея цивілізаційної унікальності, визначена у просторі й часі як самодостатня та автономна система, що виступає оптимальною одиницею осмислення історичного процесу.

Так, згідно з Ф. Броделем, цивілізація – це простір, культурна зона,

сукупність культурних характеристик і феноменів [1, с. 43]. Англійський теоретик світосистемного підходу І. Уоллерстайн визначає цивілізацію як специфічну концентрацію світогляду, звичаїв, структур і культури, як матеріальної, так і духовної, котра формує певне історичне ціле і існує поряд з іншими різновидами цього феномена, хоча й не завжди одночасно [2, с. 25].

Значний науковий інтерес становлять погляди П. Сорокіна щодо подальшого розвитку цивілізаційних теорій. У книзі „Сучасні соціологічні теорії” вчений, зіставивши теорії цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та Ф. Конечни, звертає увагу на спільні в них риси, а саме: „У безмежному „океані” соціокультурних явищ існують великі культурні системи, які інакше називаються культурними суперсистемами чи цивілізаціями і які функціонують, як реальна єдність. Вони не співпадають з державою, нацією чи будь-якою іншою соціальною групою. Звичайно, межі цієї культурної спільноти перекривають географічні кордони національних, політичних чи релігійних меж” [11, с. 43]. Цивілізації, як великі суперсистеми, вважає П. Сорокін, визначають основну частину змін, що відбуваються на поверхні цього соціокультурного „океану”, в тому числі – історичні події та життєдіяльність малих соціокультурних одиниць. Поглиблене вивчення основних культурних макросистем дає макропоказники для вивчення всього культурного космосу.

Кожна цивілізація будується за певним філософським принципом, кінцево визначеною цінністю, які реалізує протягом свого існування у всіх своїх компонентах. Кожна з культурних суперсистем зберігає самобутність усупереч змінам її компонентів. Зміни мають внутрішній, іманентний характер, а зовнішні впливи прискорюють або сповільнюють їх. Життєвий шлях суперсистем здійснюється не лінійно, а циклічно, ритмічно. Однак кожна цивілізація прямує власним курсом, проходить етапи генезису, зростання, розквіту, затухання, занепаду і відродження. На думку П. Сорокіна, більшість цивілізацій – це не стільки культурні, скільки великі соціальні системи, що формуються навколо центрального ядра, яке складається з культурних змістів, цінностей і норм чи інтересів.

У середині XX століття трактування терміну „цивілізація”, при всьому його визнанні, характеризувалося значною невизначеністю і розпливчастістю з різноманітним суперечливим, а то й взаємовиключаючим формулювань. Показово, що 1952 року в американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона знаходимо 164 визначення „культури”. При цьому вони вказують, що в більшості випадків це слово вживається як синонім слова „цивілізація” [14, с. 134]. Це свідчить не тільки про розмаїття підходів до розробки визначень цивілізації, але й про їхню нечіткість, неструктурованість. Очевидно, ці якості не можна однозначно вважати вадою, оскільки соціальне життя

настільки різноманітне й складне, що його неможливо охопити якимись навіть найглибше розробленими теоріями і концепціями.

Отже, проаналізувавши у ретроспективі етимологію поняття „цивілізація” та утвердження в системі суспільних наук цивілізаційної парадигми розвитку людства через розвиток різними вченими цивілізаційних теорій, можна зробити певні висновки.

На сьогодні жодна з цивілізаційних теорій не претендує на завершеність. Необхідно відзначити, що й найвизначніші автори теорій цивілізації чудово розуміли це і не завжди претендували на остаточність своїх висновків. Етимологія терміну „цивілізація” та його використання відрізняються від тлумачення, якого воно потім набуває. Поняття стало активно використовуватися, починаючи з XVIII століття. До появи іменника використовувалося дієслово „цивілізувати” та дієприкметник „цивілізований”. Під першим розуміли утвердження певних норм, пом’якшення моралі та знання, які для цього використовуються. Під другим – певний етап розвитку суспільства.

В працях французьких та англійських просвітителів цивілізація сприймалась як процес (П. Гольбах: „Нація цивілізується під впливом досвіду”) [4, с. 208], а культура виступає як компонент цивілізації. Під цивілізацією розумілась і сукупність цінностей, що збагачуються в процесі розвитку суспільства.

Цивілізованим вважалося суспільство, яке ґрунтувалося на засадах розуму, гуманізму та справедливості. Місія цивілізації – встановлення „імперії розуму”, припинення війн, загарбань та злиднів.

Згодом різниця тлумачень терміна поглиблюються. Ще Р. Декарт у першій половині XVII століття протиставив дикунство цивілізації. Було започатковано визначення цивілізації як стадії розвитку людства, яка прийшла на зміну дикунству та варварству.

У XIX столітті під цивілізацією мали на увазі високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури країн і народів Європи. Тоді ж утвердилося використання цього поняття для означення ступеня суспільного розвитку, який іде після варварства. Пізніше цивілізацію починають розглядати як суб’єкт історичного процесу, при цьому він виокремлюється як визначальний критерій не рівня держави чи нації, а культурно-релігійні спільноти (культурно-історичні типи).

Показово, що у Ф. Броделя цивілізація виступає як певний простір, культурно-географічна зона чи „ансамбль”, у якому співіснують упорядковані елементи культури. У М. Данилевського це „культурно-історичні типи”, що володіють „формативним принципом”, у А. Кребера – моделі культури, засновані на вищих цінностях, у П. Сорокіна – великі культурні суперсистеми, що володіють центральним змістом чи ментальністю.

Особливо слід відзначити позицію А. Тойнбі, який характеризував

цивілізацію як наднаціональне „поле історичного дослідження”, як „рух, а не стан, мандрівку, притулок”. Більшість теорій цивілізації саме тим і корисні, що вони є „ідеальним типом”, виокремлюваним для епістемологічних цілей.

На сьогодні, з врахуванням більшості сучасних концепцій, склалося розуміння „цивілізації” у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні цивілізацію розглядають як стійку соціокультурну спільність (культурно-історичний тип) людей і країн, як синонім культури або конфесійного світу (християнського, мусульманського тощо). У вузькому значенні цивілізація як суперетнос (за Л. Гумільовим) – це народи, консолідовані певною духовною спорідненістю, психологічною схожістю і взаємними симпатіями (компліментарністю) [5, с. 211]. Водночас в сучасному світі цивілізація розглядається і як „комфорт” (зручність), що забезпечується розвитком техніки. Створення і використання комфортного середовища проживання сприяє зрощенню людини з технічним колективом, що призводить до втрати внутрішньої потреби бути не тільки цивілізованим, але й культурним.

Концепція цивілізації стає домінуючою історико-соціологічною категорією, яку за її значенням можна порівняти з домінуючою раніш концепцією нації. Мислення в національних термінах змінюється на мислення в термінах цивілізаційних. В науці основна увага зміщується від народів та держав на ширші структури та процеси в масштабах цивілізацій.

Отже, можна виокремити кілька підходів до визначення змісту поняття „цивілізація”:

- ³⁵₁₇ існування і розвиток світової суспільної системи;
- ³⁵₁₇ тривалість і послідовність різновидів, обсягів людської діяльності;
- ³⁵₁₇ певні темпи і ритми перебігу соціально-економічного розвитку;
- ³⁵₁₇ культурно-історичний етап розвитку суспільства;
- ³⁵₁₇ стан суспільства, що характеризується пріоритетом людини стосовно існуючих соціальних інституцій.

Нині склалася певна макросистема цивілізацій, які мають наддержавний, надрелігійний, надетнічний характер.

В умовах глобалізації (яка все більше стає фактором, що впливає на розвиток цивілізації) та переходу людства до глобальної макроцивілізаційної системи відбулась диференціація між цивілізаціями щодо основних макропоказників, яка веде до загрозливих диспропорцій, вимагає розбудови нових міжнародних механізмів (або вдосконалення наявних) щодо врегулювання майбутніх цивілізаційних конфліктів.

Література:

1. **Бродель Ф.** Время мира. Материальная цивилизация, экономика и

- капитализм. XV – XVIII вв. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3. – С. 43.
2. **Wallerstein I.** Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System. Cambridge, 1992. – P. 25.
 3. **Вебер М.** Избранное. Образ общества. – М.: Прогресс, 1994. – С. 47.
 4. **Гаджиев К. С.** Введение в геополитику. – М.: Логос, 1997. – С. 208.
 5. **Гумилев Л. Н., Иванов К. П.** Этносфера и космос // Материалы Второго Всесоюзного совещания по космической антропоэкологии. – М., 1984. – С. 211.
 6. **Дергачев В. А.** Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 156.
 7. **Емельянов Ю.** Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 2000. – С. 15.
 8. **Копшель О. А., Пархомчук О. С.** Міжнародні системи. Світова політика. – К.: ФАДА, ЛТД, 2001. – С. 139.
 9. **Массон В. М.** Первые цивилизации. – Л.: Наука, 1989. – С. 6 – 7;
 10. **Моисеева Л. А.** История цивилизаций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000 – С. 21.
 11. **Сорокин П. А.** Современные социологические теории / Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. – М.: Аспект-пресс, 1998. – С. 43.
 12. **Тойнбі Дж.** Дослідження історії. Т. 1. – К.: Основи, 1995. – С. 253.
 13. **Февр Л.** Цивілізація: Еволюція слова і групи ідей // Февр Л. Бої за історію – М.: Наука, 1991. – С. 239.
 14. Цивілізації / Под редакцією М. А. Барг, 2 вип. – М., 1989. – С. 134.
 15. **Шпенглер О.** Закат Европы. – М.: Мысль, 1993. – С. 43.